

06-Kıpçak Türkçesinde yer alan orman, dağ, tepe kavram alanlarına ait coğrafi terimler

Selma ÖZEN ALLI¹

APA: Özen Allı, S. (2020). Kıpçak Türkçesinde yer alan orman, dağ, tepe kavram alanlarına ait coğrafi terimler *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö8), 87-96. DOI: 10.29000/rumelide.825929.

Öz

Kıpçak Türkçesi, XIII. yüzyıldan ile XVI. yüzyıla kadar Güney Rusya steplerinden, Orta Doğu coğrafyasına kadar uzanan bir sahada varlığını sürdürmüş olan tarihî Türk lehçelerinden biridir. Çeşitli kavram alanlarına ait zengin bir söz varlığı barındıran bu dönem eserlerinde, Türk kültürüne ait pek çok sosyal, iktisadî, etnolojik, folklorik, coğrafi unsur yer alır. Bu çalışmada Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerden hareketle orman, dağ, tepe kavram alanlarına ait coğrafya terimlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında öncelikle Prof. Dr.Recep Toparlı, Yrd. Doç Dr. Hanifi Vural ve Yrd. Doç. Dr.Recep Karaatlı'nın hazırlamış olduğu Kıpçak Türkçesi Sözlüğü adlı eserden bu kavram alanlarına ait coğrafya terimleri taranmış ve bu tarama sonucunda tespit edilen terimler orman kavram alanına giren coğrafya terimleri, dağ kavram alanına giren coğrafya terimleri ve tepe kavram alanına giren coğrafya terimleri olmak üzere üç grupta incelenmiştir. Bu terimler, eserdeki anlamları ile ve varsa ek bilgiler ile birlikte verilmiştir. Ardından ilgili terimler etimolojik olarak incelenmiş ve bunların tarihî süreç içindeki durumları ortaya konmaya çalışılmıştır. Son olarak, ele alınan bu terimlerin Türkiye Türkçesindeki kullanımlarına yer verilmiştir. Çalışmanın inceleme kısmında yer alan coğrafya terimlerinin etimolojik açıklamaları başta Clauson'un eseri olan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı sözlükten olmak üzere Marttı Rasanen'e ait *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkssprachen* adlı sözlük ve V.M.Nadalyaev, D.M. Nasilov, E.P.Tenişev, A.M.Şerbak birlikteliğinde hazırlanan *Drevnetyurskiy Slovar* adlı sözlük kullanılarak yapılmıştır. Bunların yanı sıra Andreas Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* ile Hasan Eren'e ait olan *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* ve Tuncer Gülensoy'un yazmış olduğu *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* adlı eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkçesi, coğrafya terimleri, söz varlığı, etimoloji

Geographical terms regarding the concept areas of forest, mountain, hill in Kipchak Turkish

Abstract

Kipchak Turkish, XIII. From the century to the XVI. It is one of the historical Turkish dialects that existed in an area extending from the South Russian steppes to the Middle East geography. In this period's works, which contain a rich vocabulary belonging to various concept areas, there are many social, economic, ethnological, folkloric and geographic elements belonging to Turkish culture. In this study, it is aimed to examine the geography terms belonging to the concept areas of forest, mountain, hill with reference to the works written in Kipchak Turkish. Within the scope of the

¹ Öğr. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü (Zonguldak, Türkiye), selma-ozen@hotmail.com ORCID ID: 0000-0001-7587-160X [Makale kayıt tarihi: 12.09.2020-kabul tarihi: 20.11.2020; DOI: 10.29000/rumelide.825929]

study, Prof. Dr. Recep Paketli, Asst. Associate Professor. Hanifi Vural and Asst. Assoc. Geography terms belonging to these concept areas were scanned from the work named Kipchak Turkish Dictionary prepared by Dr. Recep Karaatlı and the terms determined as a result of this search were divided into three terms: geography terms included in the forest concept field, geography terms included in the field of mountain concept and geography terms included in the field of hill concept. It was examined in the group. These terms are given with their meanings in the work and additional information, if any. Then, the related terms were examined etymologically and their situation in the historical process was tried to be revealed. Finally, given the use of these terms are discussed in Turkey Turkish. The etymological explanations of the geography terms in the review part of the study are mainly from Clauson's *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen* and V.M.Nadalyaev, D.M. Nasilov, E.P.Tenişev, A.M. Şerbak together with *Drevnetyurskiy Slovar*. These as well as Andreas Tietze *Historical and etymological Turkey belonging to Eren Hasan Turkish Lûgat Turkish etymological dictionary of the language*, and he wrote *Tuncer Gülensoy Turkey's Origin of Turkish words in Turkish Information* has benefited from the works called *Glossary*.

Keywords: Kipchak Turkish, geography terms, vocabulary, etymology.

Giriş

On üçüncü yüzyıla kadar tek bir koldan ilerleyen Türk dili, Oğuz ve Kıpçak boylarının batıya doğru göç etmeleriyle farklı coğrafyalara yayılmaya başlamıştır. Bu iki Türk kavminden Oğuzlar güneye doğru göç ederken Kıpçaklar da kuzeye göç etmişler ve yerleştikleri yeni coğrafyalarda dilleri birbirinden ayrılarak iki ayrı Türk lehçesi olarak gelişmiştir (Argunşah-Yüksekkaya-Tabaklar 2010: 175). Kıpçak Türkçesi bir taraftan Güney Rusya'da, Kırım'da ve Orta Asya'nın batı bölgelerinde yaşayan göçebe Kıpçak Türklerinin dili iken diğer tarafta Mısır ve Suriye'deki Memluk Devleti'nin Türkçe konuşan yönetici sınıfı ile Ukrayna'da yaşayan Türkleşmiş Ermeniler tarafından da konuşulmuştur. Başka bir deyişle, XIII.-XVII. yüzyıl Kıpçakçasının üç ayrı diyalekti vardır (Tekin-Ölmez 1999: 41). Bu üç farklı diyalekt arasında bazı fonetik ve biçimsel farklılıklar bulunmakla birlikte Aşağı Volga bölgesinde yaşayan Fransiskan misyonerlerinin yazmış olduğu *Codex Cumanicus* adlı eser ile Kırım'a yerleşerek Kıpçaklarla olan yakın ilişkileri sonunda Kıpçak Türkçesini benimseyen Ermenilerin tuttukları kayıt ve resmi belgelerden oluşan Ermeni Kıpçakçası metinleri Hristiyan dinine ait öğeler içermesi sebebiyle kelime hazinesi bakımından birbirine yaklaşılan Müslüman sahada varlığını gösteren Memluk Kıpçak Türkçesinden ayrılırlar (Argunşah-Yüksekkaya-Tabaklar 2010:175). Bu nedenle Kıpçak Türkçesi eserleri, Karadeniz'in kuzeyinde yazılmış Kuzey Kıpçak Türkçesi eserleri ile Mısır ve Suriye'de meydana getirilmiş Memluk Kıpçak Türkçesi eserleri olmak üzere iki grupta ele alınır. Memluk sahasında Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler ise sözlük ve gramer kitapları ile edebî, ilmî, dinî ve askerî eserlerden oluşan eserlerdir. Hem Kuzey Kıpçak Türkçesi ile hem de Güney Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlere baktığımızda bu dönemlere ait pek çok dil malzemesine erişebilmekteyiz. Bunlardan biri de coğrafi terimlerdir ve bu terimler incelendiğinde bizlere Kıpçak Türkçesinin konuşulduğu sahalardaki yer şekilleri hakkında sağlam bilgiler vermektedir. Bu çalışmada Kıpçak Türkçesi eserleriyle tanımlanan coğrafya terimleri orman, dağ ve tepe kavram alanlarına giren terimler olmak üzere üç bölümde incelenecektir.²

² Bu çalışmanın örneklem alanını tarihî Kıpçak Türkçesi ile yazılmış kaynaklar oluşturmaktadır. Bir makale olarak planlanan bu çalışmanın sınırları sebebiyle malzeme olarak yalnızca coğrafya terimleri içinden orman, dağ, tepe kavram alanlarına ait olan terimler ele alınmıştır; ancak elbet bu sahada burada incelenen terimler dışında farklı kavram alanlarına ait pek çok coğrafi terim bulunmaktadır.

1. Ormanlar

ağaçlık ~ ağaşlık “**orman, ağaçlık yer**” : Kıpçak Türkçesi Memlük sahası metinlerinde *ağaçlık ~ ağaşlık* olarak karşımıza çıkan bu sözcüğün aslı biçimini Clauson **ığaçlık* “*koru, fidanlık*” olarak verir (Clauson 1972 :80a).

Clauson *ığaç*’ in kökünü *ı*’ya dayandırmış ve *ı* maddesinde açıklama olarak bu kelimenin genellikle bitki örtüsü anlamında çevrildiğini; fakat bağlamlara göre daha çok bitki ile ağaç arasında çalıya benzer bir anlamda kullanıldığını söylemiştir (Clauson 1972: 1a; ayrıca aynı anlamlarla krş. *ı* “*растение ‘bitki’*” Nadalyaev vd 1969:216a) ; *y* “*gewächs ‘bitki’, wald ‘orman’*” Räsänen 1969:164a).

ET **ığaç* ‘*ağaç*’ sözcüğünden isimden isim yapma eki +lık ile türetilerek ağaçlık olan bu kelimeyi Marcel Erdal Old Turkic Word Formation adlı eserinde kelimeyi *gaç* küçültme eki ile *ı+gaç* olarak vermiş ve bu kelimenin *ı* ‘dan türediği konusunda bir şüphe olmadığını belirtmiştir (Erdal 1991: 84). Bu terim Divanü Lûgat-it-Türk’te *yığaçlığ* “*ağaçlık*” (Atalay 2006 : III /151) olarak karşımıza çıkar. Memlük Kıpçak sahası eserlerinden Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye ‘de *ağaçlık* “*ağaçlık*” (Toparlı 2018: 13) biçimiyle; İrşâdü’l -Mülük Ve’s-Selâtin’de ise *ağaçlık* “*ağaçlık*” biçimiyle görülmektedir: *Ve eger anı kıamışlığ kılsa yâ ağaçlık kılsa yâ ot bitmek için kılsa anı içinde öşr vâcib bolur* (Toparlı 1992: 255b).

Kıpçak sahasında yalnızca bu iki eserde gördüğümüz kelime bugün Türkiye Türkçesinde de *ağaçlık* “*ağacı bol olan yer*” (BTS 2005: 30a) anlamında kullanılmaktadır.

bök “**orman, birbirine girmiş çalı ve çırpı gibi ağaçlar**” : Kıpçak Türkçesi eserlerinden yalnızca Kitâbü’l İdrâk Li-Lisâni’l- Etrâk’ta (Caferoğlu 1931: 21) karşımıza çıkan bu terimi Clauson *bük* başlığı altında ‘*sık çalılık, ağaçlık vb*’ anlamıyla vermiş ve bugün Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde *bük/ pük* şekilleriyle kullanımda olduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 324a; ayrıca aynı anlamlarla krş. *bük I* “*лес ‘orman’, чауа ‘çalılık’*” Nadalyaev vd. 1969: 131b ; **bük* “*wald ‘orman’*”Räsänen 1969: 191b; *bük* “*su kenarında sık çalılık*” Tietze 2002: 404a).

Kaşgarlı bu sözcüğü *bük* “*çalılık; çalı çırpı*” anlamlarıyla vermiştir (Atalay 2006: I /333). Bugün Türkiye Türkçesinde ağızlarda varlığını sürdüren kelime, *bük, buk* “*sık çalılık, ağaçlık*”; “*bodur ağaçlardan oluşan alan*”; “*dere kenarlarındaki sazlık*”; “*çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer*”; “*ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu*” gibi anlamlarla karşımıza çıkmaktadır (*bük I* DS 2019: I /814b).

2. Dağlar

tag ~ tav “**dağ**”: Tarihi ve modern Türk lehçelerinin hemen hemen tamamında bazı ses değişiklikleri ile ‘dağ’ anlamında görülen bu terim, Kıpçak Türkçesinde *tag ve tav* biçimleriyle karşımıza çıkar. Clauson kelimenin Kuman Kıpçakçasında *tag ~ tav* şekilleriyle ; Memlük sahası eserlerinde ise *ıa:g* , *ıag ve ıaw* şekilleriyle bulunduğunu söyler (Clauson 1972: 463a; ayrıca aynı anlamlarla krş. *tag(I)* ‘dağ’ Nadalyaev vd. 1969: 526b; **tây* ‘dağ’ Räsänen 1969:454a; *dağ* ‘yüksek tepe’ Tietze 2002: 545a).

Bu kelime Codex Cumanicus’un İtalyan bölümünde *tag* “*dağ*”(Argunşah-Güner 2015: 165) biçimiyle geçerken Alman bölümünde ise *tav* “*dağ*” olarak geçmektedir: *tav üstinde talaşman, tayağı bar beş batman* (Argunşah-Güner 2015: 343).

Memlûk sahası eserlerinden Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk'ta *tağ "dağ"* (Caferoğlu 1931:96); Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki Ve Acemî Ve Mugalî'de *tağ "dağ"*(Toparlı vd. 2000:141); Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye'de *tağ "dağ"* (Atalay 1945:249a) ~ *tav "dağ"*(Atalay 1945: 253b); El-Kavâninü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye'de *tağ "dağ"* (Toparlı 1999: 124) ~ *tav "dağ"* (Toparlı 1999: 125); Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fî Lûgati't-Türk Ve'l-Kıfçâk'ta *tağ "dağ"* (Al-Türk 2012:53 [Zajacskowski 1958: 49]); Ed Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye'de *tağ "dağ"*(Toparlı 2018: 110); İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin'de *tağ "dağ"* olarak geçer: *Müderrec-i 'Oşmân birle anda iski kıyuğ bar, 'Oşmân kıyusu dirler tağı kal'a bar tağ öze* (Toparlı 1992: 302a).

Kelime bugün Türkiye Türkçesinde dağ "yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli yamaçları ile çevresine hakim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümü" olarak geçmektedir (BTS 2005: 458a).

yaka " dağın kenarı, bayır olan yeri" : yaka sözcüğü bir coğrafi terim olarak yalnızca El-İdrâk Haşiyesi'nde "*dağın kenarı, bayır olan yeri*" anlamında geçer (İzbudak 1936: 50). Clauson *yaka* maddesinde bu kelimenin temel olarak bir şeyin kenarı, kıyası anlamlarında var olan bir sözcük olduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 898a; ayrıca aynı anlamlarla krş. *jaka "ufer 'kıyı'; rand 'kenar' "* Räsänen 1969:180a).

Bugün bu kelime Anadolu ağızlarında da *kıyı; sırt, bayır* anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (DS VI 2019: 4129).

3. Tepeler

depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe ~ tüpe "tepe" : Kıpçak Türkçesi metinlerinde depe, tebe, tepe, töpe şekilleriyle karşımıza çıkan bu sözcüğü Clauson *töpü (töpö)* maddesinde the top 'zirve, doruk' anlamını vermiş ve daha çok doğa özelliği (dağ vs) veya insan başı için kullanıldığını; dolayısıyla genişlemeyle 'tepe' anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson 1972: 436a; ayrıca aynı anlamlarla krş *töpü "вершина 'tepe' "* Nadalyaev vd. 1969: 580a ; *töpü "gipfel 'zirve', scheidel 'tepe'"* Räsänen 1969: 494a).

Divanü Lûgat-it-Türk'te *tüpü "tepe"* (Atalay 2006: III / 216) maddesinde verilen bu kelime Codex Cumanicus'ta *tébe "başın üst kısmı, başın tepesi"* (Argunşah-Güner 2015: 569); Kitâbü'l-İdrâk'te *täpâ "tepe"* (Caferoğlu 1931: 101); Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki'de *tepe "tepe"* (Toparlı vd. 2000:144); Et-Tuhfetü'z-Zekiyye'de *depe ~ tüpe "tepe"*(Atalay 1945: 164b; 267a); Ed- Dürretü'l-Mudiyye'de *tepe "tepe, yığın, toprak tepe"* (Toparlı 2018:113); Bulgatü'l-Müşâtâk'ta *töpe "tepe"* (Al-Türk 2012:63 [Zajacskowski 1958: 52]); Baytaratu'l-Vâzih'ta *töpe "tepe" : bolğay takı atnuğ töpesindeki süñüki belgüsiz* (Ağar 1986: 5b 24); İrşâdü'l-Mülûk'te *töpe "tepe" : 'Uyün-ı Mūsāniñ sıfatı kim ol, bir töpe turur yüksek büyük yirni kazsa suf tapılır, aşak yirni kazsa suf tapulmas.*

Kelimenin Codex Cumanicus ve Baytaratu'l-Vâzih'taki örneklerine baktığımızda yalnızca "başın üst tarafı" anlamında geçtiğini görmekteyiz. Bununla ilgili olarak Doerfer Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen adlı eserinde, bu kelimenin "tepe, başın üst kısmı, zirve" anlamlarında olduğunu söyler ve bazen sadece Codex Cumanicus'ta olduğu gibi "başın üst kısmı" anlamında, bazen de sadece coğrafi terim olan tepe anlamında kullanıldığını belirtir. Doerfer bundan dolayı zirve, yükseklik anlamındaki "tepe" ile coğrafi terim olan "tepe" arasında bir ayırım yapmanın çok zor olduğunu söylemiştir (Doerfer 1965: II /450).

Eski Türkçe döneminden itibaren tarihî lehçelerin tamamında görülen ve bugün de modern Türk lehçelerinde varlığını sürdüren bu kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında *depe*, *deppe* “tepe, baş, uç” anlamlarında kullanılmaktadır (DS II 2019: 1426).

doru “tepe, en yüksek yer, doruk” : Eski Türkçe dönemi metinlerinde karşımıza çıkmayan bu kelime Kıpçak dönemi eserlerinden El-İdrâk Haşiyesi’nde geçer (İzbudak 1936: 16) . Bu kelimeyi Hasan Eren doruk maddesinde doruk < toruk “ dağ, ulu ağaç gibi yüksek şeylerin tepesi, en yüksek yeri, zirve” olarak verir ve kökeninin bilinmediğini söyler. Eren ayrıca bu kelimenin eski kaynaklarda toru, tora biçimlerinde de geçtiğini belirtmiştir (Eren 1999: 120a). Tuncer Gülensoy ise bu kelimenin ET tur- ‘çıkma, yükselmek’ fiilinden +(u)k ekiyle türetilmiş bir isim olduğunu söylemiş ve kelimeyi Divanü Lûgat-it-Türk’te geçen turk ‘bir cismin uzunluğu, boyu’ kelimesi ile karşılaştırmıştır (Gülensoy 2007: 299). Andreas Tietze ise bu kelimeyi doru/ doruk “en yüksek yer, tepe, zirve” olarak vermiştir (Tietze 2002: 647a).

Bugün bu kelime Türkiye Türkçesinde “dağ, ağaç vb. yüksek şeylerin tepesi, en yüksek yeri, zirve, şahika” (BTS 2006: 561) anlamlarında geçerken Anadolu ağızlarında da *dora*, *dorak*, *doran*, *doru*, *dorug*, *doruh*, *dörük*, *duruk* biçimleriyle “tepe, en yüksek yer, uç” anlamlarında görülmektedir (DS II 2019: 1564b).

kaş “tepenin başı” : Kitâbü’l- İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk’ta *tepenin başı* (Caferoğlu 1931:72) anlamıyla geçen bu kelimeyi Clauson sözlüğünde ka:ş maddesinde herhangi bir şeyin kenarı, kıyısı; tepesi, doruk noktası anlamlarında vermiştir (Clauson 1972:669b ; ayrıca aynı anlamlarla krş. *kât “hügel”* Räsänen 1969: 240a ; *kaş III “бровка”* Nadalyaev vd.1969: 431a).

Bu terim Kıpçak Türkçesinde Kitâbü’l- İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk dışında herhangi bir yerde karşımıza bu anlamıyla çıkmaz. Tarihi sahada coğrafi terim olarak daha çok “herhangi bir şeyin kenarı, kıyısı” anlamlarında karşılaştığımız kelimeyi Kaşgarlı da sözlüğünde “*herhangi bir şeyin kıyısı*” anlamında vermiştir (Atalay 2006: III/152). Bugün ise bu kelimenin Türkiye Türkçesi ağızlarında “*tepe, dağ*” anlamlarıyla kullanımda olduğu yerler olduğunu görmekteyiz (DS IV 2019: 2678a).

ıayır ~ kıyır “ kum tepesi, dalgalı kumdan meydana gelmiş olan tepecikler” : Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fil-Lûgat’it-Türkiyye’de karşımıza çıkan (Atalay1945: 189a) bu terim Kıpçak sahasında daha çok küçük çakıl, kum anlamlarında kullanılan bir kelimedir. Clauson kelimenin anlamını verirken Tuva Türkçesinde *kayır/kayır/xayır* şekilleriyle “çorak bozkır ya da dağlardaki bataklık” anlamlarında kullanıldığını, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Osmanlı Türkçelerinde ise *kayır* “karada ya da su alanlarındaki kumluk alan, kumların oluşturduğu birikinti” olarak varlığını sürdüren bir kelime olduğunu söylemiştir (Caluson 1972:678b; ayrıca aynı anlamlarla krş: *kajyr* Räsänen 1969: 221b; *qajır I пeкoк* Nadalyaev vd. 1969 : 407b).

Kaşgarlı Divanü Lûgat-it-Türk’te *kayır* maddesinde “Türklerce kaba topraklı yer” açıklamasını yapmış ve Oğuzların kuma *kayır* dediklerini söylemiştir (Atalay 2006: III / 165). Kelime bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında *kayır* “kalın kum, ince kum, taşlı toprak, tabaka tabaka olan sert ve sarı toprak, verimsiz toprak, çakıl taşı, iri taş, dama serilen killi toprak” anlamlarında ve *kıyır* “kumlu toprak” anlamında kullanılmaktadır (DS 2019: IV/2701).

keriş “tepe”: Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitâbü’l- İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk’ta *tepe* (Caferoğlu 1931:45) anlamıyla geçen bu kelimeyi Clauson sözlüğünde *the summit of any mountain that is*

climbed “tırmanılan herhangi bir dağın zirvesi” olarak vermiştir ve kelimenin *ker-* “birbirini çek-” kökünden geldiğini söylemiştir (Clauson 1972: 747a ; ayrıca aynı anlamlarla krş. *käriř* “berggipfel ‘dağ zirvesi’” Räsänen 1969:256b ; *keriş* (I) Nadalyaev vd. 1969 : 301a).

Sözcük bu anlamıyla Divanü Lûgat-it-Türk'te de geçer : *keriş* “üstüne çıkılabilen dağ tepesi” (Atalay 2006: I /370). Bugün bu kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında da yokmuş, tepe anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (DS IV 2019: 2755b).

kr “*tepe başı*” : Kitâbü'l- İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk'ta *tepe başı* (Caferoğlu 1931:76) anlamıyla karşımıza çıkan bu kelime için Clauson *an isolated mountain or block of mountains* “ayrı bir dağ veya dağ kütlesi” anlamını vermiş, bu anlamda ve daha çok yüksek yer anlamında hemen hemen bütün modern Türk lehçelerinde var olan bir kelime olduğunu belirtmiştir. Clauson aynı zamanda bu kelimenin, Kuzeybatı grubu lehçelerinden Nogay Türkçesinde ve Güneybatı grubu lehçelerinden Osmanlı Türkçesinde daha çok ova, bozkır, çöl anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (Clauson 1972:641a; ayrıca aynı anlamlarla krş. *kyr* “*berg ‘dağ’, berggrücken ‘çıkıntı’*” Räsänen 1969:265b).

Kıpçak sahasında bu anlamda başka yerde görülmeyen bu kelimenin Divanü Lûgat-it-Türk'te de “basık dağ” anlamıyla karşımıza çıktığını görüyoruz (Atalay 2006: I /324). Bugün bu kelimenin Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında bu anlamda bir kullanımına rastlamamaktayız. Kelime Türkiye Türkçesinde “Şehir ve kasabaların dışında kalan çoğu boş ve geniş yer, dağ bayır” anlamıyla kullanılmaktadır (BTS 2005:1157a).

örleş “*tepe, yokuş*”: Codex Cumanicus'ta “tepe” anlamında (Argunşah-Güner 2015: 538) ; İrşâdü'l –Mülük'te ise “yokuş” anlamında (Toparlı 1992: 41a) geçen bu kelimeye tarihî sahada ilk kez bu metinlerde rastlıyoruz. Kelimenin ör “yükseklik” isim kökünden mi yoksa ör-“ belirlemek, çıkmak, yükselmek” fiilinden mi türediğini bilmiyoruz. Clauson ör maddesinde “yükseklik, yüksek, yüksek zemin” anlamlarını vererek bunun ör- “belirmek, çıkmak, yükselmek, filizlenmek ” fiili ile eş sesli olduğunu; fakat çağrıştırdığı anlamların biraz farklı olmasından dolayı muhtemelen birbirleri ile ilişkili olmadıklarını belirtmiştir. Ayrıca ör ismine Orta Türkçe döneminden önce rastlanmadığını; ancak örle:- “yükselmek, belirlemek, çıkmak” ve örlet-“yükselmek” fiillerinin köklerinin buradan geldiği için daha eski bir kelime olduğunu da belirtmiştir (Clauson 1972:193a; ayrıca aynı anlamlarla krş. ör “*eine hohe stelle, erhöhung ‘yüksek bir yer, tepe’*”, *ör: “*aufsteigen ‘yüksel-*” Räsänen 1969: 373b; ör- I “*показываться ‘ortaya çık-*”, “*подниматься ‘yüksel-*” Nadalyaev vd. 1969: 388a). Buna göre kelime ör “yükseklik” isim kökünden +le eki ile örle- “yükselmek” şeklinde türemiş ve örle- fiiline getirilen -ş eki ile örleş “tepe, yokuş” anlamlarını kazanmış olmalı.

Marcel Erdal ise örle- “yükselmek” fiilini ör-“ belirlemek, çıkmak, yükselmek” fiilinden türeyen örü “yüksek, dik, üst” ismine +lä isimden fiil yapma eki getirilerek oluşturulduğunu söylemiştir (Erdal 1991: 443). Bu durumda Marcel Erdal kelimenin kökünü ör- fiiline dayandırmıştır.

Kelimenin tarihî sahada başka yerde “tepe” anlamına rastlanmazken Çağatay Türkçesinde ör / örk biçimiyle “yokuş, yukarı” (Clauson 1972:193a) anlamlarında ve örle- biçimiyle “yokuşla-, yokuşa çık-” (Clauson 1972: 230a) anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında ise örle- “yokuşu koşarak çıkmak” şeklinde bir kullanım vardır (DS 2019: V/3350b).

senir “*tepe*” : Kelime Kıpçak sahasında yalnızca Kitâbü'l- İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk'ta *tepe* (Caferoğlu 1931:89) anlamı ile geçer. Clauson bu sözcüğü “bir dağın (yatay veya dikey) çıkık kısmı; dolayısıyla

da bir duvarın (köşe veya destek) çıkık kısmı” olarak vermiştir (Clauson 1972: 840b; ayrıca aynı anlamlarla krş. *sänir* “*vorgebirge*’burun”, “*berg vorsprung* ‘dağ çıkıntısı” Räsänen 1969: 410a ; *sänir* Nadalyaev vd. 1969: 495b).

Kelime Divanü Lûgat-it-Türk’te *señir* “*dağ çıkıntısı, dağ burnu, herhangi bir duvarın ucu*” anlamıyla geçer (Atalay 2006: III/ 362). Türkiye Türkçesi ağızlarında ise bu kelimenin “iki dağ arasındaki sırt; yükseklik; tepe, doruk; dağın vadiye bakan yamacı” anlamlarıyla kullanılmakta olduğunu görüyoruz (DS 2019:V/ 3584a).

sirt “sirt, tepe, yükseklik” : Bu kelime Kıpçak sahası eserlerinden Bulgatü’l-Müştâk’ta *sirt* “*dağların ve tepelerin üst bölümü*” (Al-Türk 2012:63 [Zajaczkowski 1958: 52]) anlamında geçerken Kitâbü’l- İdrâk’ta *sirt* “*yüksek arazi*” (Caferoğlu 1931: 91); Codex Cumanicus’ta ise *sirt* “*tepe, sirt*” anlamlarında (Argunşah-Güner 2015: 814) geçer.

Clauson bu kelimenin çeşitli alanlarda farklı anlamlara sahip olduğunu söylemiş ve kelimeyi açıklarken *a mountain ridge* “dağ çıkıntısı” anlamını da vermiştir (Clauson 1972: 846a; ayrıca aynı anlamlarla krş. *syrt* “*erhöhen* *tepe,dağ*” Räsänen 1969: 419b; *sirt I* *возвышенность* “*yükseklik*” Nadalyaev vd. 1969: 505b).

Kaşgarlı Divanü Lûgat-it-Türk’te “*Oğuzlar bayır ve yokuş gibi yerlere ve küçük derelere dahi sirt derler*” demiştir (Atalay 2006: I / 342). Bugün bu kelime Türkiye Türkçesinde de “*dağların ve tepelerin üst bölümü*” anlamında varlığını sürdürmektedir (BTS 2006: 1759).

üyük “büyük tepe, höyük”: Kelime Bulgatü’l-Müştâk’ta üyük “ *yığma toprak tepe, höyük*”(Al-Türk 2012:63 [Zajaczkowski 1958: 63]) olarak; Kitâbü’l- İdrâk’ta ise üyük “*büyük tepe*” (Caferoğlu 1931: 116) olarak geçer.

Clauson bu kelimeyi öyük maddesinde vermiş ve eş sesli görünen iki ayrı öyük sözcüğünün varlığından bahsetmiştir. Bunlardan birisinin öyük- fiili ile ilgili olduğu ve vokalinin belirsiz olduğunu söyleyerek ikincisinin ise Oğuzların şu an kullandığı öyük ismi olduğunu belirtmiş ve *öyük 2* maddesinde “*yapay höyük, tümülüs vb.*” anlamlarını vermiştir (Clauson 1972: 271; ayrıca aynı anlamlarla krş. *üyük* “*hügel tepe*” Räsänen 1969: 519a; *üyük II* “*холм tepe*” Nadalyaev vd. 1969: 623b).

Kelimenin Divanü Lûgat-it-Türk’te “*tepe gibi yüksek olan yerler*” anlamı vardır (Atalay 2006: I/ 85). Bugün Türkiye Türkçesinde *höyük* “*toprak yığını, küçük tepe*” (BTS 2006: 902b) anlamını sürdüren bu kelimenin Anadolu ağızlarında ise *üyük* “*büyük, yığma toprak tepe*” şekliyle kullanımda olduğunu görüyoruz (DS 2019: VI/ 4086a).

Tablo 1’de Kıpçak Türkçesinde tespit edilen terimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmiştir.

Tablo 1. Kıpçak Türkçesinde bulunan orman, dağ, tepe kavram alanlarına ait terimlerin Türkiye Türkçesindeki kullanım durumu.

KIPÇAK TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
ağaçlık ~ ağaşlık :Orman, ağaçlık	ağaçlık : Ağacı bol olan yer (BTS)
bök : Orman, birbirine girmiş çalı ve çırpı gibi ağaçlar.	bük I : 1.Sık çalılık, ağaçlık. 2. Bodur ağaçlardan oluşan alan. 3.Dere kenarlarındaki sazlık. 4. Çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer. 5.Ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu (DS)
tağ ~ tav :Dağ	dağ : Dağ (BTS)
yaka : Dağın kenarı, bayır olan yeri.	yaka I : 1. Kıyı 2. Sırt, bayır (DS).
depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe ~ tüpe : Tepe.	depe, deppe Tepe, baş, uç (DS)
doru : Tepe, en yüksek yer, doruk.	doruk : Dağ, ağaç vb. yüksek şeylerin tepesi, en yüksek yeri, zirve, şahika (BTS). dora, dorak, doran, doru, dorug, doruh, dörük, duruk : Tepe, en yüksek yer, uç (DS)
kaş : tepenin başı.	kaş : Tepe, dağ (DS)
kayır ~ kıyır : Kum tepesi, dalgalı kumdan meydana gelmiş olan tepecikler.	kayır : Kalın kum, ince kum, taşlı toprak, tabaka tabaka olan sert ve sarı toprak, verimsiz toprak, çakıl taşı, iri taş, dama serilen killi toprak (DS). kıyır : Kumlu toprak (DS).
keriş : Tepe	keriş : Yokuş, tepe (DS).
kır : Tepe başı	-
örleş : Tepe, yokuş.	-
senir : Tepe.	senir : 1.İki dağ arasındaki sırt. 2. Yükseklik. 3. Tepe, doruk. 4.Dağın vadiye bakan yamacı (DS).
sırt : Sırt, tepe, yükseklik.	sırt : Dağların ve tepelerin üst bölümü (BTS).
üyük : Büyük tepe, höyük.	üyük :büyük, yağma toprak tepe (DS).

Sonuç

Kıpçak Türkçesinden bugüne kalan dil yadigarlarını incelediğimizde Kıpçak Türklerinin yaşadığı coğrafyaya ve Kıpçak Türkçesinin kullanıldığı sahaların yaşam alanına dair sağlam dil verileri elde etmekteyiz. Bir milletin içinde bulunduğu coğrafyanın özelliklerinin o milletin dil hazinesine yansıdığı yadsınmaz bir gerçektir. Bu bağlamda bu çalışmada Kıpçak Türkçesi eserlerinden tanıklanan coğrafi terimler içinden ele alınan orman, dağ, tepe kavram alanlarına ait olan terimler de bizlere yaşanan coğrafya hakkında bazı ipuçları vermektedir.

Bu çalışmada Kıpçak sahası eserlerinde yer alan orman, dağ ve tepe ile ilgili terimler ele alınmış ve yapılan tarama sonucunda ağaçlık ~ ağaşlık, bök, tağ ~ tav, yaka, depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe ~ tüpe, doru, kaş, kayır ~ kıyır, keriş, kır, örleş, senir, sırt, üyük kelimeleri tespit edilmiştir. Daha sonra tespit edilen bu coğrafi terimler etimolojik olarak incelenerek tarihî süreç içerisindeki durumları ve varsa Türkiye Türkçesindeki kullanımları ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda ise ilgili sözcüklerin Kıpçak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki kullanım durumlarını gösteren bir tablo verilmiştir.

Çalışmada ele alınan terimlerden bök, yaka, doru, kaş, kayır ~ kıyır, keriş, kır, senir kelimeleri yalnızca tek eserde geçerken ağaçlık ~ ağaşlık , tağ ~ tav , depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe ~ tüpe, örleş, sırt, üyük kelimelerinin birden fazla eserde geçtiği görölmüştür. Sonuç olarak ele alınan terimlerden ağaçlık ~ ağaşlık, bök, tağ ~ tav, yaka, depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe ~ tüpe, doru, kaş, kayır ~ kıyır, keriş, senir, sırt, üyük kelimelerinin bazı fonetik farklılıklarla bugün Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında aynı anlamlarla yaygın biçimde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ele alınan terimlerden kır kelimesinin bugün Türkiye Türkçesinde Kıpçak Türkçesindeki “tepe başı” anlamından çok başka bir anlamla, “Şehir ve kasabaların dışında kalan çoğu boş ve geniş yer, dağ bayır ” anlamıyla kullanılmakta olan bir kelime olduğu görölmüş; örleş “tepe, yokuş” sözcüğünün ise Türkiye Türkçesinde herhangi bir karşılığı bulunmamakla birlikte Anadolu ağızlarında örle- “yokuşu koşarak çıkmak” fiilinin kullanımda olduğu gözlemlenmiştir.

Kısaltmalar

BTS: Büyük Türkçe Sözlük

DS: Derleme Sözlüğü

Krş: Karşılaştırma

Kaynakça

- Al-Turk, G. (2012). Kitābu Bulgatü'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak Üzerine Dil İncelemesi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara
- Argunşah, M.; Yüksekaya, G.; Tabaklar, Ö. (2010). Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M.; Güner, G. (2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (2006). Divanü Lûgat-it-Türk I-IV. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1945). Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fil-Lûgat'it-Türkiyye. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Büyük Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1931). Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: The Clarendon Press.
- Derleme Sözlüğü I-VI (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doerfer, G. (1965). Türkische Und Mongolische Elemente İm Neupersischen. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā . Wiesbaden: Akademieder Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission.
- Erdal, M (1991). Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gabain, A. V. (2003). Eski Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İzbudak, V. (1936). El-İdrāk Haşiyesi. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Nadalyaev V. M.; Nasilov, D. M.; Tenişev, E. R. ; Şçerbak, A. M.. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd. (Akademiya Nauk SSSR. Institut Yazikoznaniya)
- Räsänen M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae: 17, 1.
- Tekin, T.; Ölmez, M. (1999). Türk Dilleri Giriş. İstanbul: Simurg.

- Tietze, A. (2002). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei Türkischen, Birinci cilt A-E, İstanbul-Wien: Simurg
- Toparlı, R.(2018). Ed Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R.; Çögenli, M.S.; Yanık, N.H. (1999). El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R.(1992). İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R.; Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R.; Çögenli, M.S.; Yanık, N. H. (2000). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî Ve Acemî Ve Mugalî. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, S. (2012). Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim.